

УДК 2-79: 2-674 (477) «19.451. 45 / 55»

Л.Л. Бабенко

**СПЕЦОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ
ПО ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ
У 1930-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ**

Аналізуються головні чинники посилення каральної політики органів державної безпеки щодо опозиційних течій православ'я у 1930-х – на початку 1950-х років. Відстежується еволюція загострення кризи релігійних громад істинно-православної церкви та істинно-православних християн в умовах радянської влади.

Ключові слова: істинно-православна церква, істинно-православні християни, органи державної безпеки, репресії.

Бабенко Л.Л. Спецоперации советских органов государственной безопасности по ликвидации церковно-религиозного подполья в 1930-х – в начале 1950-х годов.

Анализируются основные факторы усиления карательной политики органов государственной безопасности относительно оппозиционных течений православия в 1930-х – в начале 1950-х годов. Отслеживается эволюция обострения кризиса религиозных общин ИПЦ – ИПХ в условиях советской власти.

Ключевые слова: истинно-православная церковь, истинно-православные христиане, органы государственной безопасности, репрессии.

Babenko Lyudmila. Soviet Security Servises special operations for religious underground liquidation in 1930 – 1950 th years.

The article analyses the main factors of strengthening the policy of persecution of Secret Servises us for orthodoxy»s confessions in 1930 – 1950 th years. It deals with the evolution of the deepening crises of the religious confessions of the real orthodox church and the real orthodox Cristians under the soviet power.

Сay words: real orthodox church, real orthodox Cristians, Soviet Security Servises.

Політика державного атеїзму в радянській Україні з часу встановлення більшовицької влади передбачала швидке витіснення релігії з суспільної свідомості і повсякденного життя. Це знайшло свій вияв у радянському законодавстві і практичній площині діяльності партійних і радянських органів влади. З початку 1990-х років вітчизняна і зарубіжна історіографія збагатилася численними публікаціями, присвяченими державно-церковним відносинам за радянської доби, серед яких домінує тема катастрофічних наслідків богоборчої політики держави для православної церкви. Останнім часом увагу дослідників привертає проблема внутріконфесійної сегментації православ'я після оприлюднення 29 липня 1927 року митрополитом Сергієм (Страгородським) «Послання до пастирів і пастви», більше відомого як «Декларація про ставлення церкви до радянської держави», та головних чинників, які її зумовили. Документ викликав неоднозначну реакцію серед віруючих і духовенства. Ряд архієреїв звинуватили Сергія в «обновленстві», узурпації церковної влади, а кілька єпархій наприкінці 1927 року вийшли з-під його підпорядкування, стали іменувати себе «істинно-православними». Митрополит, не бажаючи втратити довіру радянського уряду, оголосив останніх «контрреволюціонерами». З цього часу в православ'ї з'являється церковна опозиція, яка порвала з його офіційною ієрархією. Найвідомішими з них стали істинно-православна церква (ІПЦ) й істинно-православні християни (ІПХ), а також окремі угруповання, ідеологічно споріднені з останніми, локалізовані в певних областях і районах СРСР: іоанніти, федорівці, буївці, ім'яславці, підгорнівці та інші. Релігійні громади об'єднувало неухильне дотримання засадничих принципів православного вчення та категоричне невизнання «богоугодності радянської влади».

У вітчизняній історіографії останніх років найбільш повно висвітлена діяльність ІПЦ та її ієрархів, зокрема, у працях В.Пашенка, О.Тригуба, С.Шумила, В.Шумила, С.Білоконя. Всебічне дослідження проблеми потребує виокремлення нових її аспектів та їх документальної аргументації. На наш погляд, заслуговує на увагу з'ясування позиції радянських органів державної безпеки, котрі стали головним інструментом державної політики у справі ліквідації церковно-релігійного підпілля. Автор ставить за мету дослідити чинники ескалації наступу на опозицію, його відображення та інтерпретацію в розпорядчих, оперативних, інформаційно-аналітичних, процесуальних документах центральних і територіальних органів ОДПУ – НКВС – НКДБ – МДБ. При цьому беруться до уваги специфічні особливості даної групи джерел, які з погляду методології мають цілу низку критичних застережень щодо об'єктивності походження і змісту інформації (політична заангажованість, провокація і шантаж заарештованих, фальсифікація протоколів тощо). Слід також мати на увазі, що зафіксована в документах інтерпретація подій та їх оцінка цілком узгоджувалася з політичними завданнями радянських спецслужб, світоглядом їх співробітників, класовим характером оцінки «об'єкта» своєї професійної діяльності. Головним критерієм оцінки людини для чекістів завжди була її лояльність до більшовицького режиму («антирадянський», «контрреволюційний», «троцькіст» тощо).

З аналогічних позицій виходили чекісти і в оцінці релігійної ситуації. Віднесення релігії до контрреволюційних ідеологем означало необхідність боротьби з нею. Сподівання на її швидке відмирання не справдилося, тому в системі органів держбезпеки створювалися спеціальні підрозділи по боротьбі з «релігійною контрреволюцією». Причому акценти в цій боротьбі часто зумовлювалися певними викликами поточного політичного моменту: кампанією вилучення церковних цінностей, спалахом «релігійних чудес», посиленням впливу «націоналістичної» Української автокефальної православної церкви, здійсненням суцільної колективізації тощо. Використання документального масиву фондів Галузевого державного архіву СБУ становить дослідницький інтерес передусім для з'ясування механізму формування державної політики та її справжньої, а не декларативної суті щодо свободи віросповідання в радянській Україні. Документальні матеріали, залучені автором, мають специфічний характер. Це звинувачувальні висновки по завершених слідчо-кримінальних справах та попередні огляди особливо важливих слідчих справ, які стосувалися (далі подаємо назви справ зі збереженням автентичності та мови оригіналу – Л.Б.) «всесоюзной контрреволюционной монархической организации церковников «Истинно-православная церковь», «контрреволюционной монархической повстанческой организации Центрально-Чернозёмной области и Украины «Самосвятцев», «повстанческой контрреволюционной монархической краснодраконовского типа организации «Самосвятцев» и «Иоаннитов». Вони призначалися винятково для внутрішнього службового користування, а також для вузького кола осіб вищого і місцевого партійно-державного апарату. Про це свідчить, зокрема, незначна кількість примірників, розтиражованих машинописним, іноді типографським способом, та гриф «совершенно секретно», який їх супроводжував. А окремі з них, як наприклад, «Предварительный обзор по делу о всесоюзной монархической контрреволюционной организации церковников («Истинно-православная церковь»), ликвидированной Секретным отделом ОГПУ. Москва, январь 1931 г.», проходили під наступним грифом: «Строго секретно. Хранить наравне с шифром».¹ Серед документів також аналізуються оперативні орієнтировки та циркуляри центру для територіальних підрозділів органів держбезпеки, зокрема, «Об агентурно-оперативной работе по церковно-сектантской контрреволюции» за 1936 рік у кількості 278 примірників. Критичний аналіз архівних інформаційно-аналітичних документів органів держбезпеки досліджуваного періоду показує, що їхні висновки далеко не завжди відповідали реальній дійсності. Намагаючись продемонструвати партійно-державному керівництву ефективність своєї діяльності, чекісти іноді передчасно подавали переможні реляції. Так, масові арешти,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України у м. Києві (далі – ГДА СБУ). – Ф.13, спр. 385.

ув'язнення і заслання ієрархів і активу ІПЦ подавалися як перемога над останньою, ігноруючи фактичну наявність підпільної мережі громад.

Вибір хронологічних рамок дослідження зумовлений характером і спрямованістю організації спеціальних агентурно-оперативних, слідчих, каральних заходів органів держбезпеки щодо осередків православної опозиції. Їхня інтенсивність збігається в часі з 1929-1931 рр., коли здійснення суцільної колективізації спонукало більшовицьку владу до радикального усунення будь-якої опозиції. Так, керівництво ОДПУ в 1929 році безапеляційно визначило склад соціальної бази контрреволюції на селі: «Зараз уже цілком сформувався блок куркульства з церквою». Причому священнослужителям приписують роль провідників антиколгоспного руху: «В тих районах, де відсутні готові керівники контрреволюційних організацій і виступів (колишні білі офіцери, колишні главарі банд, есери та ін.), там, як правило, їх замінюють церковники». Відтак головним завданням поточного моменту територіальних підрозділів ОДПУ висувалося наступне: «<...> соціалістична перебудова села і ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції». У спеціальній директиві від 22 березня 1930 року за підписом начальника секретно-оперативного управління Євдокімова, його заступника Тучкова та начальника 6-го (антирелігійного) відділення Полянського легалізувалося диференційоване ставлення держави до різних церковних течій, що є своєрідним індикатором ступеню досягнутого між ними компромісу: «При закритті церков слід виходити з того, щоб у першу чергу були закриті іосифівські та сергіївські церкви, потім ВВЦСівські і лише в останню чергу – обновленські»². Початок 1950-х рр., за висновками самих чекістів, був періодом «ліквідації залишків православних сект», що можна розцінювати скоріше як констатацію бажаної, а не реальної ситуації.

Опозиційні до офіційного православ'я духовенство і віруючі відразу опинилися в полі зору органів Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР та Державного політичного управління (ДПУ) УСРР. У щотижневих інформаційних зведеннях та звітах секретно-політичного відділу ДПУ другої половини 1920-х років вони фігурують під назвою «тихонівці», а найбільш радикальні – «червонодраконівці»³. Останнє увійшло в термінологію чекістів від широко вживаного в культовій лексиці трактування влади більшовиків, як даної «не від Бога, а від дракона», влади містичного «червоного дракона» як аналога антихриста. Більшість оперативних співробітників органів держбезпеки на місцях здебільшого не розуміли принципових відмінностей між різними релігійними течіями православ'я, а тому трактували їх як секти, спрощуючи суть внутріцерковного конфлікту. З іншого боку чекістські «фахівці» у сфері релігії свідомо культивували думку про те, що опозиційні православні течії вироджуються в секти і не мають майбутнього без масової підтримки віруючих. В енциклопедичній та релігієзнавчій літературі радянської доби ІПЦ та ІПХ також ідентифікуються як «православно-монархічні секти», які використовували християнське віровчення для боротьби проти радянської влади⁴. Як сектантські угруповання кваліфікує їх і відомий російський дослідник А. Клібанов⁵. Деякі ознаки й риси діяльності названих угруповань в умовах радянської дійсності 1930-х і особливо на початку 1950-х років справді в очах атеїстичного суспільства нагадували секти: організаційна замкнутість, утаємниченість, підпільні форми діяльності (таємні моління, домашні церкви і монастирки, поширення релігійної літератури, конспіративні з'язки і листування), бойкотування заходів радянської влади тощо.

Виникнення церковної опозиції спонукало державу до вжиття жорстоких репресивних заходів щодо ІПЦ та інших опозиційних угруповань ще наприкінці 1920-х років. Значною мірою цьому сприяв лист ЦК ВКП(б) «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи» від

² ГДА СБУ. – Ф.13, спр. 383, арк. 5, 6, 6 зв.

³ ГДА СБУ. – Ф. 3, оп. 1, спр. 8., арк. 85 зв.

⁴ Словник атеїста. – К.: Політвидав України, 1978. – С.114, 115; Советский энциклопедический словарь. – М.: Изд. «Советская энциклопедия», 1980. – С.517.

⁵ Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М.: Политиздат, 1973. – 412 с.

24 січня 1929 року. В ньому, зокрема, зазначалося, що НКВС та ОДПУ належить «<...> не допускати будь-яких порушень радянського законодавства релігійними об'єднаннями», маючи на увазі, що релігійні організації «<...> є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси»⁶.

Московське керівництво органів державної безпеки по завершенню слідства з найбільш резонансних справ готувало узагальнюючі огляди і надсилало їх для ознайомлення в територіальні підрозділи ОДПУ. З цих документів постають масштаби і форми боротьби з «церковно-монархічним підпіллям» ППЦ. Так на кінець листопада 1929 року було ліквідовано, як зазначалося в огляді, «організацію сектантського характеру «Ім'яславці» і нелегальну «церковно-монархічну організацію в Чорноморському, Майкопському і Армавірському округах на чолі з єпископом Варлаамом (Лазаренком)». Останню слідчі кваліфікують як «широку політичну антирадянську повстанську організацію», до складу якої входили також промонархічна інтелігенція та куркульство. Робився наголос на її тісних зв'язках з реакційними колами в Україні, зокрема, з благочинним Василем Підгорним і його послідовниками на Сумщині та єпископом Павлом Кратировим на Харківщині⁷.

У листопаді – грудні 1930 року ОДПУ СРСР завершило слідство у справі «контрреволюційної організації Істинного православ'я» в Московській області з філіями в Серпухові, Твері, Вишньому Волочку⁸. Увага акцентувалася на «політичній платформі» організації, яка випливала з виявлених при обшуку матеріалів – листів, брошур, рукописних матеріалів. Автором більшості з них був священник Левковський, котрому вдалося чітко визначити ключові засади державної політики в галузі релігії. Так, він зазначає: «Вера в Бога допускається законом на бумазі, а на деле считается противогосударственным преступлением, и если она ещё не уничтожена богоборным советским правительством, то это лишь потому, что уничтожить её сразу не представляется возможным». Християнство і комунізм, на його думку, є несумісними і боротьба між ними неминуча. Причину гонінь на церкву з боку «невіруючої влади» він бачить у прагненні «підкорити церкву своєму впливові»⁹.

У звинувачувальному висновку у справі ППЦ 1931 року за підписом заступника голови ОДПУ Г.Ягоди наголошувалося, що «організація істинно-православних була тісно пов'язана з всесоюзним політичним центром «істинних християн» під керівництвом професорів О.Лосева, М.Новосьолова, Д.Єгорова та інших¹⁰. У циркулярному листі секретно-політичного відділу ОДПУ № 30/СОЦ за підписом Євдокимова і Тучкова від 28 січня 1931 року схвалювалася «велика робота по викриттю і ліквідації організації» чекістами України і Північно-Кавказького територіального органу, однак надалі від них вимагалася «повністю знешкодити філії» та виявити «істинних натхненників контрреволюційної ППЦ шляхом посилення агентурно-оперативної роботи»¹¹. У звинувачувальному висновку констатувалося, що, «починаючи з 1928 року в ході слідства у справі організації було притягнуто 3 тисячі осіб». При ліквідації так званих філій було арештовано й засуджено до різних термінів покарання 1606 осіб, серед них 358 ченців, 243 священники, 11 єпископів, 1 митрополит.. На території України було заарештовано 128 осіб, серед яких - 2 єпископи, 52 священники, 19 ченців¹². Документ є знаковим у сенсі конструювання тотальної антирадянської сили, яка ніби-то увібрала в себе представників усіх контрреволюційних течій і груп. За соціальною структурою до неї були віднесені інтелігенція, духовенство, «куркулі, політбандити і білогвардійці, колишні торговці, колишні поліцейські, колишні дворяни, колишній міський голова, колишні царські чиновники, офіцери царської армії». Документ рясніє аргументами,

⁶ Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ століття. – К.: [Б.в.] – С.120.

⁷ ГДА СБУ. – Ф.13, спр.382, арк. 1-20.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.13, спр. 392, арк. 1-33.

⁹ Там само. – Арк. 4, 5.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф.13, спр. 1037, арк. 1-94.

¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 385

¹² ГДА СБУ. – Ф.13, спр. 1037, арк. 87.

що вмотивовують масові репресії проти церковно-релігійного підпілля. Серед іншого підкреслювалося, що «по мірі росту соціалістичного будівництва і нашого наступу на капіталістичні елементи міста і села, зростала і контрреволюційна активність цих церковних груп, що об'єдналися пізніше у всесоюзну контрреволюційну організацію ІПЦ»¹³. У справі фігурує група відомих учених, яких іменують ідеологами істинно-православних християн, Серед заарештованих членів цієї групи були філософ О.Ф.Лосєв, математик Д.Ф.Єгоров, психолог М.В.Петровський, аспірантка астро-фізичного інституту В.М.Лосєва-Соколова, літератор М.О.Новосьолов, викладачі вузів М.М.Соловйов, В.А.Баскар'єв, О.В.Сузін та інші, котрі ніби-то готували збройне повстання.

Цікавим є трактування слідчими ситуації в Україні, де на їх думку, духовенство і віруючі «готувалися до повстання більш значних масштабів». Якщо роль загального центру відводилася Ленінграду, то в Україні таким вважався Харків, а ідеологом називали єпископа Павла Кратирова. Повстанськими ячейками чекісти називають хатницькі церковні групи. Цитуючи в огляді протокол допиту арештованого священника Толмачова, вони вказують: «Ці підпільні хатницькі групи, організовані по можливості, в кожному селі, в кожному фабрично-заводському селищі, за словами Кратирова, повинні були стати базою контрреволюції, активом найжорстокішої непримиренної боротьби проти радянської влади»¹⁴. Цікаво, чи самі слідчі вірили в сконструйовані ними схеми?

Органи держбезпеки пов'язували селянські повстання, спрямовані проти суцільної колективізації, які мали місце в 1930 році, з агітацією священників, що належали до антисергіївської опозиції: «Встановлено, що в більшості масових контрреволюційних виступів роль організаторів масових контрреволюційних виступів або найбільш активних учасників відігравали саме істинні». Особливе місце в аналізі селянських заворушень відводилося підгорнівцям. Їх трактували як «напівсектантів, що влилися в ІПЦ». Того факту, що селянські виступи на Сумщині відбувалися під гаслом «За віру і церкву» було достатньо, щоб звинуватити Василя Підгорного в «організації хрестового походу на захист православної віри»¹⁵.

У щотижневому інформаційному зведенні №44 / 158 секретного відділу ДПУ УСРР потрапила інформація про створення в селі Носівка Ніжинського округу «Союзу ревнителів православ'я» єпископом Стефаном Проценком. Його склад був нечисельним, але чекістів хвилював авторитет єпископа та його зв'язки за межами Ніжинщини. Так, він отримав для поширення «архіпастирське послання», під текстом якого стояли прізвища членів патріаршого Синоду, однак у чекістів була підозра, що текст складений членами «Союзу ревнителів православ'я». Співробітниками Ніжинського окружного відділу ДПУ була заведена агентурно-оперативна розробка «Ревнителі», відповідно до якої передбачалося: «1. Влити надійного агента. 2. Дістати оригінал послання. 3. Посилити спостереження за діяльністю групи»¹⁶.

Незважаючи на завдані церковно-релігійному підпіллю істотні втрати, у циркулярі секретно-політичного відділу Головного управління державної безпеки НКВС № 3 від 10 січня 1936 року «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції» констатовалося, що наявні агентурні матеріали засвідчують зростання «контрреволюційної активності» церковно-сектантського підпілля внаслідок повернення з концтаборів і заслання його керівників. Так, знову було зафіксовано появу в центральних областях РСФРР і УСРР ортодоксальних угруповань фєдорівців, буївців, ім'яславців. Відмічалася також активізація діяльності єпископа Дамаскіна, який, відбуваючи заслання в Північному краї, «<...> пропонує своїм однодумцям вербувати членів родин радянсько-партійних працівників і використовувати їх помешкання для організації підпільних церков,

¹³ Там само. – Арк. 1.

¹⁴ Там само. – Арк. 55.

¹⁵ Там само. – Арк. 58.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 370, т.5, арк.80.

як такі, що перебувають поза підозрою»¹⁷. Чекістське керівництво націлює співробітників відомства на місцях звернути пильну увагу на агентурно-оперативну роботу серед «церковників і сектантів» та зміцнити цю ділянку роботи «кваліфікованими співробітниками». Пропонувалося «обновити агентурну мережу шляхом вербування свіжої агентури з числа церковно-сектантських керівників, зокрема, серед тих, хто повернувся із заслання і хто перебуває на засланні», а також позбавитися агентурного баласту – «тих, хто розклався, розшифрувався, втратив зв'язки з ворогом». Створювалися групи маршрутної агентури, яких направляли для роботи в місцях заслання і в таборах, де перебували засуджені священнослужителі і віруючі. В підсумку чекістам належало «<...> не залишати нерепресованим жодного учасника контрреволюційного церковного підпілля»¹⁸.

Представники церковної опозиції перебували в умовах катакомбного служіння до початку Другої світової війни. З відступом Червоної армії вони почали займати храми і поновлювати богослужіння. Зі звільненням території України від нацистської окупації органи держбезпеки, керуючись директивою Наркомату державної безпеки (НКДБ) УРСР № 610/гб від 6 листопада 1943 року, почали розгортати карально-репресивні заходи проти духовенства за підозрою у колабораціонізмі. Наступна директива НКДБ «Про агентурно-оперативну роботу серед церковників» від 11 березня 1944 року стверджувала, що «<...>.німецька розвідка широко використовувала православне духовенство для шпигунсько-розвідувальної діяльності і політичного тиску на віруючі маси»¹⁹. Документ указує на початок масових арештів, у першу чергу серед церковної ієрархії, та констатує недостатню увагу до «виявлення агентури серед духовенства» управлінь НКДБ Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Запорізької областей.

Між тим серед арештованих опинилися відомі послідовники ІПЦ єпископ Веніамін (Новицький), ігумен Іоан (Селецький), архієпископ Симон (Івановський), єпископ Панкратій (В.Гладков), благочинний міста Ворошиловграда О.Анпілов, котрий, як стверджує документ, керував резидентурою гестапо. У Києві під арешт потрапили 28 ченців і черниць, яких назвали «дворянсько-монархічною організацією в так званому Ставропігійському монастирі» на чолі з Михайлом Костюком, що ніби-то «ставила за мету реставрацію царського ладу»²⁰.

Отримавши вказівку про необхідність «узяти в активну агентурну розробку» всі церковні парафії, монастирі, біле і чорне духовенство, церковний актив, обласні управління Міністерства державної безпеки (у березні 1946 року НКДБ було перейменовано в МДБ) спрямували зусилля на виявлення і знешкодження громад ІПЦ й ІПХ. Виявлені діючі угруповання фіксувалися у «Паспортах» областей, які склалися співробітниками обласних управлінь. Так у Макарівському районі Київської області на катакомбному становищі діяли дві громади ІПЦ²¹, на Вінниччині такі осередки були в Жмеринському, Немирівському районах, містечках Тульчин, Хмельник, Чечельник. У селі Стара Ободівка органи МДБ в 1948 році заарештували й передали до суду близько двадцяти членів громади ІПХ²².

Ознайомлення з архівно-слідчими справами повоєнної доби дозволяє висловити припущення, що оперативники і слідчі обласних та районних апаратів розглядали масові арешти як засіб остаточної ліквідації православного підпілля. Вважаючи його обезглавленим і малочисельним, чекісти в оперативних і процесуальних документах називають їх сектами. Директивні документи формували концептуальне ставлення до релігійного активу і віруючих як до ворога, суб'єкта ворожої ідеології, джерела потенційної небезпеки для держави і суспільства. Самі ж угруповання все глибше ізольовалися від оточуючої дійсності, не приховуючи антагонізму до влади. Часом він набував крайніх демонстративних форм,

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 1039, арк. 2.

¹⁸ Там само. – Арк. 3-4.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 9, оп. 68, спр. 74, арк. 84.

²⁰ Там само. – Арк. 85.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 462, арк. 38 зв.

²² ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 452, арк. 11, 25 зв.

незрозумілих для атеїстичного оточення. Громади сільської місцевості майже не поповнювалися новими членами, а нерідко у повоєнні роки складалися тільки з родичів у кількох поколіннях. Зміст антирелігійної риторики на їхню адресу майже не зазнав змін з довоєнних часів. Так, згадані громади слідчі продовжували кваліфікувати як «церковно-монархічні антирадянські організації, які ставили за мету повалення радянської влади».

Найбільше арештів на рубежі 1940 – 1950-х рр. органами держбезпеки було здійснено на території Київської, Полтавської, Чернігівської, Черкаської областей. У жовтні 1950 року слідчим відділом УМДБ Чернігівської області було заарештовано 9 осіб у селі Євминка Остерського району, про яких у постанові на арешт ішлося як про «учасників антирадянської нелегальної групи ППЦ»²³. Всього ж за даними слідства до складу групи належало більше 30 родин села. При відсутності культової споруди та легальних можливостей релігійних відправ, члени групи збиралися на таємні моління в помешканнях, зазвичай пізно увечері, що розцінювалося як «збіговиська», на яких, «прикриваючись релігією, займалися антирадянською агітацією». Як випливає з протоколів слідства, не визнаючи радянську владу, арештовані називали її «попущеною Богом» та закликали саботувати будь-які громадсько-політичні заходи. Наприклад, віруючі не брали участь у виборах до місцевих і центральних органів влади та категорично відмовлялися від спілкування з представниками влади. Віруюча Уляна А. не впустила в помешкання агітаторів і не з'являлася на неодноразові виклики до сільської ради, відверто заявляючи, що радянську владу вона не визнає²⁴. Очільник групи ППХ в селі Пологи Гребінківського району на Київщині (нині Полтавська обл. – Л. Б.) Яків Я. так мотивував свою позицію напередодні виборів до Верховної ради СРСР 1946 року: «Я радянську владу не визнаю, так як вона послана на землю не Богом, а сатаною, а з сатанинською владою я нічого спільного ніколи не мав і мати не буду»²⁵.

На території Баришівського та Березанського районів на Київщині були заарештовані члени організації «краснодраконівців». Поведінка вірян не узгоджувалася з загальноновстановленими радянськими нормами, оскільки вони свідомо не отримували будь-яких документів, що посвідчують особу, не користувалися радянськими грошовими знаками, «оскверненими печаткою сатани», відмовлялися від служби в радянській армії тощо²⁶ [9, арк. 321].

Об'єктивно в органів держбезпеки в боротьбі з опозиційними православними угрупованнями були істотні аргументи для звинувачення їх членів у «веденні антигромадського паразитичного способу життя», «свідомому ухилянні від суспільно-корисної праці». Внаслідок своїх переконань вони не підписувалися на державні позики, не працювали в колгоспах, не сплачували державі грошові й натуральні податки, отже, порушували діюче радянське законодавство. Так, Олена К. з села Євминка заборгувала державі 809 крб., 230 кг м'яса, 450 штук яєць, 420 кг зерна, 660 кг картоплі²⁷. Гріховність грошей та сплати їх на користь держави полягає у тому, - говорив керівник угруповань ППЦ у 9-ти селах Переяслав-Хмельницького району Панфіл К., - що «<...> радянська влада гроші, які отримує від народу, витрачає не на укріплення віри, не на будівництво церков, а буде клуби, бібліотеки, кінотеатри, де все направлене проти Бога»²⁸. Різко негативно характеризувала колгоспне виробництво заарештована в Полтаві колишня настоятелька Ладинського жіночого монастиря Домнікія Масленникова, ототожнюючи його з рабською працею в поміщицьких маєтках. На допиті вона й не заперечувала, що неодноразово говорила про «непосильну працю в колгоспах», що «колгоспники ходять голі, босі,

²³ ГДА УСБУ в Чернігівській області. – Спр. 16025-П. У 2-х тт. Т.1, арк. 386.

²⁴ Там само. – Арк. 438.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 66692-ФП, арк. 41.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 67563-ФП, арк. 321.

²⁷ ГДА УСБУ в Чернігівській області. – Спр. 16025-П. У 2-х тт. Т.1, арк. 440.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 63346-ФП. У 4-х тт. Т. 2, арк. 5.

роздягнуті, голодні»²⁹. Євгенія К. з Білої Церкви, відмовляючись працювати, містифікувала ще й саму назву «колгосп», безбожницька суть якої, на її думку, прочитувалася як «колоти Господа»³⁰.

Такий спосіб життя зумовлював неймовірну бідність родин віруючих. Здебільшого вони забезпечували себе продовольством з власних присадибних ділянок, працювали по найму, зрідка займалися дрібним ремеслом (лагодили взуття, одяг, посуд) за незначну натуральну винагороду, просили милостиню. Коли заарештували Панфіла К., в опис майна було внесено тільки «хату під солом'яним дахом», а в протоколі обшуку зазначалося: «Нічого не вилучено»³¹.

Діти вірян, що належали до опозиційних православних угруповань не відвідували школу, що, безумовно, ще більше стимулювало їх суспільну ізоляцію. Відмова від освіти дітей часом супроводжувалася демонстративними вчинками. Наприклад, Пелагея Ф. з села Лук'янівки Баришівського району не тільки не дозволяла доньці відвідувати школу, але й спалила в печі підручники, а від бесіди з директором школи і секретарем сільради навідріз відмовилась, заявивши: «Моя дочка і як хочу, так її й виховую»³².

У процесі слідства та проведення судових засідань співробітники органів держбезпеки зіткнулися з безпрецедентною силою опору з боку заарештованих у проведенні слідчих дій і небажанні йти на будь-які контакти з представниками органів державної влади. Так, усі 23 заарештованих на Переяслав-Хмельниччині під час допитів на питання слідчих не відповідали і безперервно молилися, підписи під протоколами не ставили. Після оголошення звинувачувального висновку на питання: «Чи визнаєте ви себе винним?», - усі відповідали: «Бог знає». Одностайною була також відмова фотографуватися за встановленою процедурою для анкети кримінальної справи – їх тримали силоміць у напівлежачій позі, очі підслідних на фото міцно заплющені³³. У Баришівському районі під час судового засідання Київського обласного суду арештовані відмовилися заходити до залу і були внесені конвоїрами, однак на жодне поставлене в ході судового засідання питання не відповіли, співаючи релігійні псалми. Співом вони також супроводжували й оголошення судового вироку³⁴.

Архівно-слідчі справи членів релігійних угруповань ІПЦ, ІПХ привертають увагу деякими особливостями. Їх арешти повоєнної доби мали масовий синхронний характер. Зазвичай це був не тільки актив, але й основна маса членів громади. Групи віруючих ІПЦ й ІПХ діяли здебільшого у сільській місцевості. Чимало їх членів перебували у родинних стосунках, що полегшувало арешти. Слідство здійснювалося в надзвичайно стислі терміни. З опрацьованих нами 21 архівної справи видно, що воно тривало від 5 днів до 2 тижнів. Зокрема, 11 осіб «секти краснодраконівців» були заарештовані 10 – 12 липня 1952 року, а вже 16 липня відбулося судове засідання. Щоб забезпечити доказову базу, слідчі наповнювали справи матеріалами допитів свідків, очних ставок, довідками і характеристиками з сільських рад тощо. Привертає увагу велика кількість допитаних свідків по кожній справі та їх одностайний осуд релігійного фанатизму заарештованих, що виглядає упереджено і прогнозовано. Характерною рисою є також винесення максимально суворих вироків. Здебільшого учасники церковної опозиції засуджувалися до 25 років позбавлення волі і 5 років поразки в правах. Стосовно віруючих ІПЦ й ІПХ пом'якшення вироків практикувалося рідко, навіть, після смерті Й.Сталіна.

На середину 1950-х рр. масові репресії проти опозиційних до офіційного православ'я течій поступово згасають. Органи держбезпеки були переконані, що вони до кінця реалізували настанови партійного керівництва по знешкодженню «реакційного церковно-

²⁹ ГДА УСБУ в Полтавській області. – Спр. 17323-С, арк. 24 зв.. 26.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 66692-ФП, арк. 97.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 63346-ФП. У 4-х тт. Т. 1, арк. 11. 12.

³² ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 67563, арк. 172.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 63346-ФП. У 4-х тт. Т. 1, арк. 14, 15, 16-18.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 67563-ФП, арк. 362-373.

монархічного підпілля». Проте було б ілюзією сподіватися на припинення оперативного спостереження та агентурного інформування у середовищі розпорошених прихильників ІПЦ й ІПХ, які залишилися на свободі. 26 жовтня 1957 року вийшла таємна директива 4-го управління КДБ УРСР разом з орієнтовкою обласним управлінням «Про вплив церковників і сектантів на молодь»³⁵. У документі висловлювалася стурбованість активізацією «нелегальних ланок різних релігійних формувань», в тому числі й ІПЦ. Наводився приклад успішної реалізації агентурної розробки у Ворошиловградській області по угрупованню ІПЦ, керівники якого склали і поширювали «Послання до всіх православних церков і християн землі Руської», котре є «за своїм змістом різко реакційним». До того ж ніби-то була зроблена спроба встановити зв'язок з американським посольством для передачі цього документу на Захід. Відзначався й небезпечний вплив релігійної літератури, поширюваної серед молоді. Директива націлювала чекістів, поряд з агентурною роботою, «здійснювати заходи по компрометації керівного складу і активу церковно-сектантських формувань», особливо у зв'язку з арештами або вчиненням ними аморальних дій тощо. Отже пильна увага з боку органів влади змушувала і надалі прихильників ІПЦ зберігати катакомбний статус.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 1039, арк. 167-196.